

Л. І. Слюсар, канд. екон. наук, с. н. с.,
ІДСД НАНУ

ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

АНОТАЦІЯ. На основі розрахунків обсягу і структури освітнього потенціалу населення України за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р. визначається його обсяг у роки після перепису. Робиться спроба визначити обсяг освітнього капіталу населення як складової людського капіталу. Доводиться, що зростання освітнього рівня населення є недостатнім для компенсації зменшення його життєвого потенціалу, й основним резервом підвищення освітнього потенціалу населення України є мінімізація демографічних втрат, передусім за рахунок зниження смертності у працездатному віці.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Освітній потенціал населення, освітній рівень населення, людський капітал, освітній капітал, демографічні втрати.

Освітній рівень населення завжди був однією з найважливіших його якісних характеристик. Але в сучасному світі, коли значення знань та інформації в житті суспільства набуло таких масштабів, що викликало до життя кардинально нові принципи соціальної і технологічної організації, ця якісна характеристика населення стає вирішальною для будь-якого суспільства. Вчені-суспільствознавці визначають останню третину ХХ сторіччя як початок нового етапу розвитку нашої цивілізації, який ідентифікують як постіндустріальне суспільство (Д. Белл), інформаційне суспільство (М. Порат, Т. Стоуньєр), нове індустріальне суспільство (Дж. Гелбрейт), етап «суперіндустріальної революції» (А. Тоффлер), і основна ознака його принципово нової якості — інноваційна система суспільного виробництва, основним ресурсом якої є творчі, інноваційні здібності людей. У сучасних умовах зростає потреба в формуванні всебічно розвинутої, високоосвіченої особистості, що вміє використовувати весь багаж накопичених людством знань, аналізувати, узагальнювати, вміє творчо мислити, виробляти нові ідеї, приймати рішення у критичних ситуаціях, постійно вдосконалюватися. Формування нового типу особистості є ядром постіндустріальної цивілізації [5, с. 109].

Необхідність осмислення нової ролі людини у сучасному суспільному виробництві дістала своє відображення у теорії людського капіталу, засновниками якої є американські вчені Т. Шульц і

Г. Беккер. Ця теорія, що розглядає виробничі сили людини у постіндустріальному суспільстві у вигляді людського капіталу, досліджує процес його формування на основі понять ринкової економіки, приділяючи першочергову увагу сфері освіти. Людський капітал більшість дослідників розуміє запас здоров'я, знань, умінь, досвіду, що їх має людина і які використовує у виробництві.

Концепція «людського капіталу» дедалі більше дістає відображення у працях українських економістів, про що свідчать роботи О. А. Грішної, Г. П. Клімової, А. А. Чухно. Аналізуючи процес формування людського капіталу, дослідники неодмінно виходять на питання освіти як пріоритетного напрямку його творення. Саме у сфері освіти закладається фундамент тих знань і вмінь, які використовує людина у процесі виробництва; і саме рівень освіти населення є однією з найважливіших характеристик людського капіталу кожної країни. Освітній рівень населення та його зміни найповніше характеризує обсяг та динаміка освітнього потенціалу. Його розрахунки й аналіз, за даними переписів населення України 1959, 1970, 1979, 1989 рр., здійснено у працях В. В. Нікітенко, С. Г. Стеценко, О. У. Хомри. Розрахунки освітнього потенціалу, за даними Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., дають можливість не тільки оцінити його обсяг і динаміку в роки незалежності, а й визначити резерви, окреслити шляхи підвищення у роки після перепису.

Освітній потенціал населення переважно розуміють як сумарний показник рівня освіти, розрахований як сума обсягів людинороків усіх видів освіти, здобутої населенням на певний момент. Здійснюючи його розрахунок, різні автори використовують відмінні показники «вагів» для приведення видів освіти до спільного вимірника [2, с. 217; 6, с. 86—87; 8, с. 410—414]. Ми намагалися врахувати зміни у тривалості навчання для здобуття повної загальної середньої освіти, що відбулись останніми роками, і тому прийняли для осіб віком до 25 років тривалість навчання для здобуття повної вищої освіти — 16 років, базової вищої освіти — 15, неповної вищої освіти — 13,5, початкової вищої освіти — 13, повної загальної середньої освіти — 11 років, базової загальної середньої освіти — 9, початкової загальної освіти — 4, для осіб, що не мають початкової загальної освіти — 2 роки. Для осіб віком 25 років і старше прийнято показники тривалості навчання на рік менше, але для осіб з початковою загальною освітою і без освіти показники залишилися на тому самому рівні.

Проведені нами розрахунки обсягу сумарного показника рівня освіти населення України у віці 6 років і старше на основі повіко-

вих коефіцієнтів його освітнього рівня дали змогу визначити цей показник для всього населення України — 428 971,3 тис. людино-років, зокрема для міського населення — 306 486,3 тис. людино-років, сільського — 122 485,0 тис. Отже, 71,4 % обсягу сумарного показника рівня освіти формується за рахунок міського населення, 28,6% — сільського; 46,4% — чоловіків, 53,6% — жінок.

У період між переписами 1989 р. і 2001 р. освітній потенціал населення, розрахований як сумарний показник рівня його освіти, зріс на 38 208,3 тис. людино-років (тобто на 9,8 %), зокрема в чоловіків — на 14 533,3 тис. (7,9 %), жінок — на 23 675,0 тис. (11,5 %). Тож, сумарний показник рівня освіти жіночої частини населення залишився більшим за обсягом і зростав більш високими темпами. Для міського населення цей показник збільшився на 9 %, сільського — на 11,7 % (табл. 1).

Таблиця 1

**ОБСЯГ І СТРУКТУРА ОСВІТЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
(СУМАРНОГО ПОКАЗНИКА РІВНЯ ОСВІТИ) НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ,
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1989 р. і 2001 р.**

	Сумарний показник рівня освіти, тис. людино-років		Структура сумарного показника рівня освіти, %		Збільшення обсягу сумарного показника рівня освіти в 1989—2001 рр.	
	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.	тис. людино-років	%
Усе населення	390 763,0	428 971,3	100,0	100,0	38 208,3	9,8
Чоловіки	184 400,9	198 934,2	47,2	46,4	14 533,3	7,9
Жінки	206 362,1	230 037,1	52,8	53,6	23 675,0	11,5
Міські поселення	281 118,3	306 486,3	71,9	71,4	25 368,0	9,0
Сільська місцевість	109 644,7	122 485,0	28,1	28,6	12 840,3	11,7

У наступні роки освітній потенціал населення України, за нашими розрахунками, дорівнював: 2002 р. — 404 884,4 тис. людино-років, 2003 р. — 408 438,2 тис., 2004 р. — 411 986,5 тис., 2005 р. — 414 621,3 тис. Визначаючи його обсяг, ми виходили з гіпотези, що співвідношення повікових коефіцієнтів освітнього рівня населення залишиться на рівні перепису 2001 р., а показник середньої кількості років навчання збільшується щороку на 0,1.

Визначення обсягу освітнього потенціалу населення як сумарного показника рівня його освіти дає можливість підійти до питання його вартісної оцінки, тим самим і до питання грошової вартості людського капіталу, тобто тієї його частини, яка формується у сфері освіти. Розрахувавши середню вартість одного людино-року навчання за даними про видатки на освіту, ми визначили обсяг освітнього капіталу населення України у 2001 р. у 333,1 млрд грн, 2002 р. — 436,4 млрд, 2003 р. — 545,4 млрд, 2004 р. — 685,6 млрд (у поточних цінах). Це лише оціночний розрахунок, оскільки ми не враховували витрати на освіту фізичних та юридичних осіб. Однак, знаючи обсяг освітнього потенціалу населення, можна здійснити більш повні й точні розрахунки. Подальші розрахунки вартості охорони здоров'я, формування творчих навичок особистості тощо дають можливість оцінити загальну вартість людського капіталу України.

Існує й інше визначення освітнього потенціалу населення, яке базується на використанні методів потенціальної демографії. О. У. Хомра розрахував освітній потенціал населення України на основі його життєвого потенціалу (за даними переписів населення 1970 і 1979 рр.) як добуток життєвого потенціалу даної вікової групи на середнє число років навчання [8, с. 95]. Розрахунки цим методом містять характеристики майбутнього і цікаві для часових зіставлень.

Визначений цим методом на основі даних Першого Всеукраїнського перепису населення освітній потенціал населення України дорівнює, за нашими розрахунками, 13 691 млн людино-років, зокрема для жінок — 7973 млн, чоловіків — 5718 млн. У період між переписами 1989 р. і 2001 р. освітній потенціал населення, розрахований на основі його життєвого потенціалу, скоротився на три відсотки; освітнього потенціалу чоловіків зменшився на 7, жінок — фактично не змінився. Цей негативний процес був зумовлений зменшенням життєвого потенціалу населення України в умовах демографічної кризи, зростанням рівня смертності й, відповідно, скороченням показників середньої тривалості життя. Зростання освітнього рівня населення України було недостатнім для компенсації зменшення його життєвого потенціалу, особливо в чоловіків.

Скорочення чисельності населення України та зменшення показників середньої тривалості життя в роки після перепису є чинниками, які призводять до значних втрат освітнього потенціалу населення — і розрахованого на основі його життєвого потенціалу, і розрахованого як сумарний показник рівня освіти. Пріо-

ритетним напрямом збільшення освітнього потенціалу населення стає мінімізація демографічних втрат: по-перше, за рахунок зменшення передчасної смертності населення у працездатному віці, особливо чоловіків; по-друге, за рахунок зменшення міграційних втрат.

Тільки за рахунок смертності населення у найпродуктивнішому працездатному віці 20—49 років від нещасних випадків, убивств, самогубств та інших зовнішніх дій (тобто з причин смерті, яких можна було уникнути) Україна втратила, за нашими розрахунками, у 2003 р. майже 422,7 тис. людино-років освітнього потенціалу, 2004 р. — 422,6 тис., 2005 р. — 417,0 тис.

Зменшується освітній потенціал населення України за рахунок еміграції. У 2004 р. негативне сальдо еміграції осіб з вищою, незакінченою вищою та середньою спеціальною освітою в Україні, за даними офіційної статистики, дорівнювало 4,5 тис. З 2005 р., вперше після 1993 р., сальдо міграції стало позитивним, і в Україну в'їхало на 1,4 тис. осіб з цим рівнем освіти більше, ніж виїхало. Однак трудовий і освітній потенціал населення України зменшується за рахунок нелегальної міграції, яка в окремих регіонах стала гострою проблемою.

Формування сучасної інноваційної системи суспільного виробництва в Україні неможливе без постійного підвищення освітнього рівня її населення. За роки після перепису стабільно і високими темпами зростала чисельність студентів вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації (і абсолютна чисельність, і в розрахунку на 10 000 населення), проте чисельність осіб, які навчаються у закладах I—II рівнів акредитації та у професійно-технічних закладах, має тенденцію до зниження. Отже, хоча точну інформацію про рівень освіти населення дає перепис, можна припустити, що освітній рівень населення України зростає, але його темпи є недостатніми для компенсації демографічних втрат України, які безпосередньо впливають на обсяг освітнього потенціалу.

Невирішена така важлива проблема, як наявність неписьмених та осіб, які не мають початкової освіти, серед населення України, що дозволяє нам розглядати досягнення початкової освіти всім населенням як резерв підвищення його освітнього потенціалу, хоча і незначний: за нашими розрахунками, досягнення освітнього рівня не нижче початкової освіти всім населенням України (навіть найстарших вікових груп, що можливо лише теоретично) дасть підвищення освітнього потенціалу населення менше, ніж на 1 %. Закони України надають право кожному грома-

дянину країни на безплатну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, національності, місця проживання тощо; проте складність соціально-економічного буття не завжди дає кожній особі можливість реалізувати це право. Питома вага осіб, що не мають початкової освіти, невелика (за даними Всеукраїнського перепису населення, 5 неписьменних та 26 осіб, що не мають початкової освіти на 1000 населення у віці 10 років і старше), але їх абсолютна чисельність — 228,5 тис. та 1125,0 тис., відповідно — досить значна для цивілізованої країни. І хоч більшість неписьменних — це літні люди у віці понад 65 років, три можливим є той факт, що і серед населення працездатного віку 42,1 тис. осіб неписьменні й 43,8 тис. не мають початкової освіти, зокрема відповідно 19,5 тис. і 20,6 тис. — молодь у віці 14—27 років. Якщо серед неосвіченого населення старших вікових груп переважають жінки, насамперед сільські, то серед населення працездатного віку — чоловіки, зокрема серед молоді — міські чоловіки, що свідчить про наявність серед молоді досить значного соціально неблагополучного маргінального прошарку. Проблема маргіналізації певної частини населення України не була вирішена в роки після перепису, тому ми не можемо сподіватися на значне скорочення чисельності осіб, які не мають початкової освіти, серед молоді.

Якщо кількісні характеристики рівня освіти населення України не відповідають повністю потребам сучасного суспільства, то ще гострішими є проблеми якості освіти, її невідповідності вимогам постіндустріальної трансформації. Глобальними тенденціями у сфері освіти в сучасному світі є: пріоритетна її роль сфери відтворення, що забезпечує адаптацію людини до наукоємного, диференційованого, гнучкого виробництва, до нових умов життя; зміни у структурі системи освіти за рахунок збільшення частки дорослого населення, що навчається; поширення гнучких, індивідуалізованих різноманітних економічних і організаційних форм освіти; технологічний переворот у сфері освіти на засадах комплексної інформатизації, перетворення її в одну з найбільше технічно оснащених галузей народного господарства [10, с. 234]. Однак ці тенденції майже не помітні у розвитку освіти в Україні.

Обмежене фінансування всіх ланок освіти впродовж багатьох років, а надто в період гострої економічної кризи 90-х років, призвело до загострення проблем, що накопичувалися роками: це незадовільний стан матеріально-технічної бази закладів усіх ланок освіти; недостатній рівень оплати праці викладачів і вихователів, що знижує мотивацію до творчої праці; нестача якісних сучасних

підручників; недоліки в організації навчального процесу та ін. Сучасний моральний стан суспільства також не може не впливати негативно на процес навчання у закладах усіх рівнів.

Першочергового розв'язання потребують такі найнагальніші проблеми: — на етапі вищої освіти: поряд з поліпшенням її якості, демократизацією, гуманізацією, піднесенням престижу та подальшим залученням до всесвітнього інформаційного поля необхідно створити умови для повної доступності вищої освіти для здібної молоді з усіх верств населення; — на етапі середньої освіти: необхідна якісна модернізація матеріально-технічної бази загальноосвітніх навчальних закладів, що застаріла фізично і морально (особливо у сільській місцевості), підвищення рівня виховання та викладання через залучення висококваліфікованих викладачів (що можливо лише за відповідної оплати праці вчителів). Залишається актуальною і проблема пошуку оптимальних варіантів навчання, які мають поєднати якісну освіту та виховання здорового молодого покоління. Якісна модернізація всіх ланок системи освіти на основі принципів гуманізму й відповідно до вимог постіндустріального розвитку дасть змогу піднести освітній рівень населення України, тим самим створивши умови для зростання його освітнього потенціалу, що є першоосновою збільшення обсягу людського капіталу.

У цілому розрахунки освітнього потенціалу населення України, дослідження його динаміки та факторів формування свідчать, що хоча освітній рівень населення зростає, темпи його зростання недостатні для компенсації негативних тенденцій демографічного розвитку. Необхідним є як подальше вдосконалення системи освіти і підвищення освітнього рівня населення, так і мінімізація демографічних втрат, передовсім за рахунок зниження смертності осіб працездатного віку. Можна стверджувати, що подолання демографічної кризи в Україні є основним напрямом підвищення освітнього потенціалу її населення.

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М.: Академія, 1999. — 956 с.
2. Воспроизводство населения в условиях развитого социализма. — К.: Наук. думка, 1978. — 243 с.
3. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. — 254 с.

4. *Грیشнова О. А.* Освіта як чинник людського розвитку і економічного зростання України // Демографія та соціальна економіка. — 2004. — № 1—2. — С. 93—101.

5. *Клімова Г. П.* Освіта і цивілізація. — Харків: Право, 1996. — 128 с.

6. *Стеценко С. Г., Швець В. Г.* Статистика населення. — К.: Вища школа, 1993. — 463 с.

7. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.

8. Трудовая активность женщин. — К.: Наукова думка, 1984. — 234 с.

9. *Яковець Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М.: Наука, 1999. — 448 с.

10. *Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis.* — Chicago: Univ. of Chic. press, 1983. — 268 p.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2007

УДК 331.102.344: 351.862.4 (477)

Г. В. Смалійчук, аспірантка,
КНЕУ імені Вадима Гетьмана

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Стаття містить опис основних негативних тенденцій у сфері науки, які є причиною еміграції наукових кадрів з України. Досліджено питання впливу інтелектуальної еміграції на національну безпеку країни, а також запропоновано заходи, спрямовані на зменшення відтоку науковців та вирішення існуючих проблем у сфері науки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Інтелектуальна еміграція, відтік мізків, притік мізків, національна безпека, науковий потенціал.

Сучасний світ — це світ жорстокої конкурентної боротьби за оволодіння умовами, які б сприяли розвитку суспільства, здатного створювати та ефективно використовувати нові знання як основу інноваційного розвитку та засіб досягнення лідируючих позицій у світових масштабах. Безпосередній вплив на вище зазначені процеси здійснює інтелектуальна еміграція. Адже зростаюче значення науки у соціально-економічному розвитку пере-